

تحلیل ارتباطات غیر کلامی در منظومه خسرو و شیرین نظامی

افسانه اولادی قادیکلایی^۱

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قائمشهر، قائمشهر، ایران

پارسایی^۲

استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد قائمشهر، قائمشهر، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۱۳

چکیده

ارتباطات غیر کلامی عبارت است از کلیه پیام‌هایی که افراد علاوه بر خود کلام، آنها را نیز مبادله می‌کنند. حرکت‌های اندام، حالت‌های چهره و چشم‌ها و پوشش‌جملگی نشانه‌های ارتباطات غیر کلامی هستند. مخاطبان در فرایند ارتباطات بیش از عناصر کلامی از عناصر غیر کلامی تأثیر می‌پذیرند. نظامی در منظومه خسرو و شیرین با خلق مفاهیم و ترکیب‌های گوناگون از طریق ارتباطات و رفتارهای زبان بدن ارتباطی شگرف و عمیق با مخاطب برقرار می‌سازد. در این مقاله‌نگارنده با پژوهشی در علوم ارتباطات و مباحث بین رشته‌ای به روش توصیفی-تحلیلی؛ ابتدا شواهد را از متن مستخرج و سپس به تحلیل شواهد پرداخته است.

۱. oladiah 1347@ gmail .Com

۲. h. parsaei @ Qaemiau. ac.ir

نتیجه بررسی‌ها نشان می‌دهد که از میان این فرایندهای ارتباطی، « حرکات و اشارات اندام » و « ارتباطات چشمی »، نقش بسزایی در جریان انتقال مفاهیم و پیام‌ها ایفا می‌کنند. حرکت‌های چشم و نگاه‌های عاشقانه؛ نافذترین شکل انتقال پیام در منظومه خسرو و شیرین می‌باشد. نگاه‌های تضادگونه عاشقانه که با پیام‌های کلامی تعارض دارند، اشارتهای چشمی به غایت تمنا و کمال مطلوب را می‌طلبند و رفتارهای حرکتی که بر مفاهیمی چون قدرت، عشق و امنیت دلالت می‌نماید از جمله زیباشناسی تصاویر و رفتارهای حرکتی است که با پیوند دادن آنها با کلام، بر رسایی بیشتر معنا در فضای نمایشی عاشقانه شعر می‌افزاید.

واژه‌های کلیدی: ارتباطات غیر کلامی، ادبیات غنایی، زبان بدن، کارکردهای زبانی، منظومه

خسرو و شیرین.

۱. مقدمه

ارتباطات یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های بشری است که انسان را قادر می‌سازد خواسته‌ها و نیازهای خود را به دیگران انتقال دهد و افکار و تمایلات آنان را دریافت کند. امروزه ارتباطات و قواعد و قوانین آن بر تمام امور زندگی جاری و حاکم است.

پیدایش و پویایی علم ارتباطات را مانند بسیاری از علوم دیگر به اندیشه ایرانیان، رومیان و یونانیان پیش از میلاد نسبت می‌دهند. « علوم ارتباطات فرایندی است که آگاهانه یا ناآگاهانه، خواسته یا ناخواسته از طریق آن، احساسات و نظرات به شکل پیام‌های کلامی و غیر کلامی بیان گردیده سپس ارسال، دریافت و ادراک می‌شوند. این فرایند ممکن است ناگهانی، عاطفی یا بیانگر و مبین اهداف خاص ارتباط کننده باشد. » (برکو و ولوین، ۱۳۹۳: ۵)

امروزه مطالعه درباره ارتباطات غیر کلامی در رشته‌هایی نظیر زبان‌شناسی، نشانه‌شناسی، انسان‌شناسی و روان‌شناسی اجتماعی گسترش یافته است. علوم ارتباطی پس از پایان جنگ جهانی دوم روبه رشد گذاشته و هنوز شالوده‌های نظری و ابزارهای روش‌شناسی خاص خود را نیافته است.

ارتباطات در ادبیات غنایی، نظام فکری نظم آفرینان غنایی است که داستانهای روایی را از بطن تاریخ، اجتماع و افکار سیال به ارمغان آورده اند کارکرد شخصیت های این داستانها از عناصر عام و انتزاعی برگرفته شده و با یک سری ارتباطات درونی و بیرونی آمیخته می شوند.

ارتباط غیر کلامی عبارت است از «حرکت شناسی یا شناخت رفتار جسمی، فضا شنایی یا استفاده از فضا، صور ظاهر، لامسه شناسی یا استفاده از لامسه در برقراری ارتباط، رفتار آوایی، زمان شناسی و ارزش گذاری بر زمان، منصوعات و استفاده از آن در روند ارتباط.» (لیتل جان، ۱۳۸۴: ۱۸۵-۱۸۷)

اهمیت ارتباطات غیر کلامی در ادبیات منظوم از آنجاست که زبان بدن در انتقال مفاهیم، جایگزین و مکملی است برای بیان افکار، احساسات و استعدادهای شخصی، این عواطف و کنشهای رفتاری به طور ارادی و غیر ارادی در هم تأثیر گذار است. منظومه خسرو و شیرین نظامی یکی از قدیمی ترین مصادیق ارتباطات می باشد ارتباطات غیر کلامی یکی از موضوعات مهم این منظومه به شمار می آید که بخش اصلی آن را زبان بدن و اشاره تشکیل می دهد. انسان می تواند به طور ارادی ارتباط لفظی را قطع کند اما نمی تواند از ایجاد ارتباط زبان بدن جلوگیری نماید گاهی حرکات کوچک یا بزرگ، اشارات، حالات در صورت یا در کل بدن پیغامی از ما به طرف متقابل ارسال می کند، با آگاهی بیشتر زبان بدن و درک معانی احتمالی آن راحت تر می توان ذهن افراد را دریافت و ارتباط بهتر برقرار نمود. نظامی با تصویر گریهای بی نظیر غیر کلامی روح مخاطب را تسخیر کرده و موجب تعاملات متقابل می گردد:

حضورش در سخن یابی نهانی

نظامی نیز کاین منظومه خوانی

(نظامی، ۱۳۸۱: ۳۶۱)

در این پژوهش با توجه به مصادیق غنایی و عاشقانه زبان بدن سعی شده است تا ابعاد ارتباطات غیر کلامی و کارکردهای زبان بدن و زبان اشیاء از محتوای منظومه بیرون کشیده شود و در

نماهای مختلف از ساختارهای عینی و واقعی تا ساختارهای غیرواقعی نشان داده شود. بر این اساس با روش توصیفی - تحلیل و رویکردی بین رشته ای و بهره گیری از یافته های علوم ارتباطات، نشانه های غیر کلامی در منظومه خسرو و شیرین بررسی می شود همچنین نشان داده می شود که ارتباط غیر کلامی گاهی به صورت مستقل و گاهی به صورت مکمل ارتباطات کلامی در منظومه کاربرد دارد.

۲. پیشینه تحقیق

با توجه به بدیع بودن این تحقیق در عصر حاضر، پژوهشهای متفاوتی در زمینه ارتباطات غیر کلامی شکل گرفته است در ادبیات منظوم کلاسیک می توان به این موارد اشاره کرد « بررسی نمادهای ارتباط غیر کلامی در شاهنامه ی فردوسی» از ایرج رضایی، فصلنامه مطالعات میان رشته ای، (۱۳۹۴)، « نقش ارتباطات غیر کلامی در داستان پرداززی مولانا» از مقالات محمد دانشگر که به رویکرد کارکردی و ساختاری ارتباطات غیر کلامی می پردازد. « گفتار بی صدا تأملی بر زبان بدن در غزلیات شمس» از مقالات علمی - پژوهشی دانشگاه اصفهان (۱۳۹۳) که به نشانه های غیر کلامی از جمله علایم زبان بدن پرداخته شده است. « تحلیل و رمزگشایی ارتباطات غیر کلامی در بوستان سعدی - پرتال جامع علوم انسانی (۱۳۹۵) محمد حسین نیکدار اصل و محمد هادی احمدیانی پی به نقش های ارتباط غیر کلامی و زبان بدن و کارکردهای آن در بوستان سعدی پرداخته اند. « ارتباطات غیر کلامی در شعر حافظ» (۱۳۹۴) علی رضا قبادی و مسعود زارع از دیدگاه تفسیر گرایی فرهنگی ارتباطات غیر کلامی غزلیات حافظ را بررسی نموده اند منظومه غنای خسرو و شیرین آینه ی تمام نمای ادبیات منظوم رمانتیک و عاشقانه است که در زمینه ارتباطات غیر کلامی (زبان بدن) هیچگونه پژوهشی صورت نگرفته است نگارنده بر آن است تا به این هدف نائل آید.

اندیشمندان علوم ارتباطات غیر کلامی معتقدند که رفتارهای غیر کلامی کاملاً آموختنی و اکتشافی اند تجلی احساس های اصلی یعنی خشم، نفرت، ترس، شادی و ... در سرتاسر جهان یکسان می باشد. پروفیسور « ری بیردوسیل» تنها ۳۵ درصد از معنی را از طریق کلام و ۶۵ درصد

باقی مانده آن را در زمره غیر کلامی می‌داند. منظومه خسرو و شیرین یکی از زیباترین عاشقانه های ادبیات فارسی است که از دنیای پیچیده و هیجانات عمیق نظامی سرچشمه گرفته و به یک جامعه آرمانی و غایی به عبارتی از نقص به سوی کمال انسانیت راه می‌یابد. بنابراین با رویکردی از علوم تلفیقی همچون ارتباط شناسی، روان شناسی، جامعه شناسی می‌تواند به انتقال و دریافت پیام از طریق مفاهیم شعری و فکری نظامی را یافت. سؤال اصلی تحقیق این است که ارتباطات غیر کلامی بین شخصیت های داستانی در منظومه خسرو و شیرین چگونه است؟

۳. مبانی تحقیق

۱. نظریه مدلهای ارتباطی

ارسطو فیلسوف یونانی شاید اولین اندیشمندی باشد که ۲۳۰۰ سال پیش نخستین بار در زمینه ارتباط سخن گفته است. او در کتاب مطالعه بیان (ریطوریکا) در تعریف ارتباط می‌نویسد: «ارتباط عبارت است از جست و جو برای دست یافتن به کلیه وسایل و امکانات موجود برای ترغیب و اقناع دیگران.» (محسنیان راد، ۱۳۹۳: ۴۳)

مدل میکی اسمیت برای نخستین بار در سال ۱۹۸۸ با عنوان «مدل ارتباطی انسانی» انتشار یافت. نویسنده به شرح تفاوت دو نوع ارتباط؛ ارتباط ادراکی و ارتباط عاطفی می‌پردازد. «ارتباط برقرار کردن عبارت است از جست و جوی پاسخ از سوی گیرنده.» (برلو، ۱۹۶۰: ۶۲) از نظر محققان نظریه «ریشه های زبان انسان پذیرفته نیست، اما معتقدند که انسان ها در ابتدا برای برقراری ارتباط به طرز حرکات اندام بدن اتکا می‌کردند و بعداً رمزی را قرارداد کردند که به وسیله آن می‌توانستند ارتباط گفتاری نیز برقرار کنند.» (برکو و ولوین، ۱۳۹۳: ۱۰۱)

هر پیامی که به کمک ابزاری غیر از کلمات برای طرف مقابل ارسال می‌شود یک پیام غیر کلامی است و دانشی که مجموعه پیامهای غیر کلامی و شیوه ارسال و نحوه تأثیر آنها بر مخاطب را بررسی و تحلیل می‌کند، دانش ارتباط غیر کلامی نامیده می‌شود.

« در ارتباطات بدون کلام، پیچیده ترین و ظریف ترین مفاهیم انسانی به دیگران انتقال داده می شود و رفتارهای انسانی ترسیم و به وضوح مفاهیم درونی عینیت بخشیده می شود. » (فرهنگی، ۱۳۹۵: ۲۵۳)

حرکات بدن، خلق و خوی، ظاهر، نوع راه رفتن، حرکات چهره، تماس چشمی، نوع ایستادن، حرکات دستان، نشانه های دیداری و تغییرات فیزیولوژی، لحن صدا، نوع پوشش و حتی سکوت اختیار کردن همه به نوعی راهی برای ارتباط با سایرین است.

« ارتباط غیر کلامی نه تنها شامل ژست ها و حرکات بدن می شود بلکه نحوه ادای کلمات را نیز در برمی گیرد، مثل آهنگ ادای کلمات، وقفه ها، بلندی صدا و لهجه، این ویژگی های غیر کلامی بر معنای کلمات تأثیر می گذارند. » (وود، ۱۳۸۴: ۲۸۴) « دانشمندان ارتباطات معتقدند رفتارهای غیر کلامی کاملاً آموختنی و اکتشافی اند و انسانها در هر مرحله از سن خود می توانند این آموزش را ببینند و میزان نفوذ تأثیر گذاری خویش در دیگران را کنترل کنند، آن را افزایش دهند و از آن بهره ببرند. » (باستانی، ۱۳۸۶: ۷۲-۷۳) از دانشمندان مطرح رفتار غیر کلامی، دیوید ماتسوموتو، های سونگ هوانگ، مارک گرگوری و فرانک گرگوتی، کتابی تحت عنوان « ارتباطات غیر کلامی » که شامل علم کاربردهای آن است در تاریخ ۶ آوریل ۲۰۱۲ منتشر کرده اند. نویسندگان نسبت به این مقوله دید علمی داشته و مدل های علمی را مطرح نموده اند.

دومین منبع تحت عنوان « علم نمونه های ارتباط غیر کلامی » است که توسط مایکل گریندر در تاریخ سپتامبر ۲۰۰۷ منتشر شده است.

۲. مؤلفه های حرکتی زبان بدن

۱.۲ حرکات اندام

ارتباطات حرکتی (kinesis) به طور مستقیم و غیرمستقیم می توانند مفهومی را به فرد مقابل انتقال دهند و زبان گویای مخاطب و گیرنده پیام باشند. مردم می توانند حرکات سنجیده و معنی دار را که در ارتباط با پیام شخص سخنگو است فقط توسط نگاه کردن به حرکات بدن

تشخیص دهند. ما هر روز و هر ساعت صدها و هزارها مفهوم مورد نظر خود را با حرکات به دیگران القا می کنیم. ما در جای خود بازیگران توانایی هستیم که خود به هنر خویش کمتر وقوف دارند. ما بیشتر مفاهیم مستتر در خویشتن را با حرکات به دیگران انتقال می دهیم.

۲.۲ ارتباطات چشمی

« تماس چشمی در ارتباطات بین فردی پدیده ای کاملاً ارزنده و قابل بررسی است و یکی از بخشهای مهم رمزهای مستتر در چهره در آورده اند. مطالعه در مورد تماس چشمی را در ارتباطات، « ارتباطات بصری » یا « ارتباطات چشمی » نامیده اند. « (فرهنگی، ۱۳۹۵: ۲۷۴)

تماس چشمی فرستنده پیام بر روی گیرندگان پیام تأثیر بسزایی دارد و از ارزشمندترین منابع اطلاعاتی و ارتباطی به شمار می رود. چشم در برابر امور مختلف واکنشهای متفاوت از خود نشان می دهد و به عبارتی مردمک چشم انسان ها عموماً حساس در مقابل خواسته ها و علایق آنهاست.

۳.۲ حرکت های چهره

« چهره در فراگرد ارتباطی میان اشخاص به گونه ای بالقوه از توان ارتباطی بالایی برخوردار است. چهره اولین جایگاه نشان دهنده وضعیت عاطفی افراد است که تأثیر شگرفی بر نگرش های میان فردی می گذارد. چهره تأمین کننده بازخوردهای غیر کلامی دیگران است برخی می گویند که پس از سخن و سخنوری مهم ترین منبع اطلاعات برای ایجاد ارتباطات مناسب چهره است. با نگاه کردن به چهره اشخاص و با کشف رمز یا رمز خوانی صحیح از روی آن پیام ها می توان به مکثات قبلی اشخاص پی برد و دریافت که در آن لحظه خاص در درون آنها چه می گذرد. « (فرهنگی، ۱۳۹۵: ۲۷۰: ۲۷۱)

حالات و اشارات مربوط به چهره از دیرینه مورد توجه قرار گرفته است از مطالعات افلاطون و ارسطو در یونان باستان گرفته تا دانشمندان و فلاسفه اسلامی مثل ابونصر فارابی، ابوعلی سینا و تاعصر حاضر، همه و همه کم و بیش به این مهم پرداخته اند. بیان چهره ای یک مجموعه پیام

بین المللی است. چهره، عواطف و هیجانانی همچون؛ ترس و بیگانگی، بهت و پرابهامی، آرامش، شیطنت، شرم، غضب، عشق، ترحم و .. را بدون کلام به مخاطب خود انتقال می دهد. کمدهای صامت، با روش و حرکات خاصی ایفای نقش می کنند.

۴.۲ حرکت ها و رفتارهای دست

«پس از حرکات چهره، دستان بشردومین منبع و وسیله مهم ارتباط غیر کلامی با دیگران است. در زندگی روزمره بسیاری از آدم ها با دست های خود سخن می گویند و از طریق دستها مفاهیم غیر کلامی را انتقال می دهند و ارتباط مؤثری از این طریق برقرار می کنند.» «اکمن» بیان می دارد که در کنار دیگر حرکات اعضاء بدن، حرکات دستان، از زمان پذیرش بیماران برای معالجه در بیمارستان تا ترخیص آنان نقش برجسته ای دارد.» (فرهنگی، ۱۳۹۱: ۲۸۰)

«میزان حرکت دست هایمان یک علامت مهم و دقیق است که افکار و احساسات ما را نشان می دهد. این حرکات می توانند کنترل شده یا زنده و پرشور باشند. وقتی شاد و راضی هستیم بازوهایمان آزادانه و با شور و شوق حرکت می کنند.» (ناوارو، ۱۳۹۲: ۱۵۶)

«در تمام طول تاریخ، کف دستان نشانه ای بر صداقت، وفاداری و حتی تسلیم بوده است. بطور مثال در اکثر موارد برای ایراد سوگند، فرد کف دست خود را بالا گرفته و به همه نشان می دهد و دست دیگر را بر روی قلب خود قرار می دهد.» (پیز، ۱۳۹۱: ۳۶)

۵.۲ زبان عمل

«زبان عمل یکی از اساسی ترین وسایل بیان و نشان دادن عواطف و هیجانان بشری است هرچند این هیجانان در بسیاری از ما به گونه ای غیرارادی شکل گرفته و منعکس می شود اما هر اندازه فرد به خود وقوف داشته و خویشتن خویش را در کنترل داشته باشد آنها را با استادی خاصی به کار می برد و بروزمی دهد و نمی گذارد که رفتار او نشأت گرفته از این هیجانان باشد.» (همان: ۲۵۴)

زبان عمل بروزحالات و رفتارهای غیر کلامی ناخود آگاه است که معمولاً بر زبان آورده نمی شود و از درون نشأت می گیرد و اغلب نمی توان آنها را کنترل کرد.

« دست برپیشانی زدن » و یا عکس‌العملهایی که ورزشکاران به هنگام بازی و کسب امتیاز از خود نشان می‌دهند بیانگر هیجان‌اتی درونی است که می‌تواند توأم با عصبانیت، خوشحالی، ناکامی و یا پیروزی باشد. اکثر انسانها از مهار کردن هیجان‌ات خود ناتوانند. ناکامی را نمی‌توانند نادیده بگیرند و شغف را دیریا زود با حرکات به دیگری انتقال می‌دهند. آگاهی به زبان عمل در کشف بسیاری از روابط دنیای درونی مؤثر است.

۲.۶ زبان اشیاء

منظور از زبان اشیاء « نمایش ارادی یا غیرارادی کالاهای مادی که توسط انسانها به کار گرفته می‌شوند آثار هنری، ماشین‌ها، زبورها و بسیاری از چیزهایی که انسانها از آنها استفاده می‌کنند. » (فرهنگی، ۳۹۵: ۲۵۵)

آداب و رسوم مربوط به فرهنگ و خرده فرهنگ هر جامعه، موسیقی و نوا، پوشیدنیها، نگارگریهای هر کشوری، خود نشانگر یک زبان ارتباطی غیر کلامی می‌باشند که به شیوه ارادی به کار گرفته می‌شوند. هر فردی براساس نیت و اهداف خود، شیء مورد نظر را انتخاب و به وسیله آن سعی در انتقال معنی و مفهوم به دیگران می‌باشد. قلمرو فیزیکی و فاصله، چیده مان افراد و اشیاء نسبت به یکدیگر، انتخاب مدل و رنگ و طرح پوشش و لباس، عطر و بویی که در محیط وجود دارد یا فرد استفاده می‌کند، رنگ‌هایی که در اطراف خود به کار گرفته می‌شود، همه به نوعی جزء فرایندهای غیر کلامی زبان اشیاء محسوب می‌شوند. «تصاویر»، احساسات و عواطف را بازگو می‌کنند. « بیان حالات چهره، پدیده ای یکسان در تمام فرهنگ هاست و نمی‌توان آن را پدیده ای آموختنی به حساب آورد. » (همان: ۲۷۳)

۳. فرایندهای مختلف نشانه های غیر کلامی

« فضایی که در آن ارتباط میان فردی رخ می‌نماید به شیوه ای ظریف شما را متأثر می‌کند که از آنها آگاهی ندارید. فضای فردی نوعی حصار نامرئی است که اطرافتان را احاطه کرده است متعلق به شماست و دوست ندارید کسی بدون اجازه وارد آن شود. الگوهای فرهنگی شناخته

شده ای وجود دارد که فضای فردی و فاصله میان فردی را تنظیم می کند. « (مایرز، ۱۳۹۵: ۳۰۹) فضای ارتباطی متشکل از عوامل فیزیکی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی است. این عوامل هر کدام می توانند روی محتوای پیام تأثیر گذاشته و استنباطی غیر از آنچه مورد نظر است به گیرنده منتقل کنند. مثل سروصدای زیاد در یک فضا باعث نشیندن بعضی از کلمات یابد نشیندن آنها شده و سوء تفاهم بوجود می آورد.

« تحقیقات مختلفی در زمینه نحوه قرار گرفتن بدن و دست و پا در هنگام برقراری ارتباط انجام گرفته است و آنها را به فاصله های صمیمی، شخصی، اجتماعی و عمومی تقسیم کرده اند. همچنین معلوم شده است که حفظ فاصله مشخص در هنگام مکالمه جنبه فرهنگی دارد. « (کریمی، ۱۳۸۹: ۳۵۲)

« مطالعه و بررسی اینکه افراد چگونه به فضای شخصی و اجتماعی خود می نگرند و از آن استفاده می کنند، پراکسمیک نامیده می شود. « (برکوولونین، ۱۳۹۳: ۱۳۴) وجود فاصله فیزیکی بین فرستنده و گیرنده، در ارتباطات غیر کلامی نقش مهمی دارد در این گونه از ارتباطات چهار نوع فاصله وجود دارد:

۱- فاصله صمیمی (تقریباً حدود ۱۵ تا ۵۰ سانتیمتر) بیشترین حد پیام غیر کلامی را می توان در این فاصله انتظار داشت.

۲- فاصله شخصی (تقریباً حدود ۱۲۰ سانتیمتر)

۳- فاصله اجتماعی (۱۲۰ تا ۲۲۰ سانتیمتر) افراد آنقدر از یکدیگر دور هستند که ارتباط دیداری به خوبی انجام نخواهد شد.

۴- فاصله عمومی (از حدود ۳ تا ۷ متر) قسمت اعظم ارتباطات غیر کلامی به ژستها و حالات ایستادن سخنران مربوط می شود. « (محسنیان راد، ۱۳۹۳: ۲۷۶)

۴. علائم غیر کلامی

۴. ۱ نشانه

علائم در زبان ها، قراردادی اند و براساس معنی و مفهوم پوشیده شد و از بستر فرهنگ هر جامعه عمل می کنند. علائم غیر کلامی مکمل پیامهای کلامی می باشند. سهم تأثیرگذاری ارتباط غیر کلامی به مراتب بیشتر از کلامیست. در ارتباطات غیر کلامی و ناملفوظ، عناوین نشان ها و نمادهای تصویری هر کدام به نوعی جلوه ای از روش های اکتسابی و غیرمستقیم است و فرصت کشف و شهود را برای مخاطب فراهم می آورد.

«اون هارجی و همکاران» علائم را به دو نوع تقسیم کرده اند. علایمی که معنایی جهانی دارند، مثل دست تکان دادن یا بوسیدن یکدیگر که مظهر جدا شدن طرفین هستند؛ و دوم علایم ظریفتری از جمله :

تغییرات چشمگیر در وضعیت بدن، اهرم قراردادن دستها و ...» (هارجی ، ۱۳۹۳ : ۱۹۲) دکتر محسنیان راد پیامهای غیر کلامی را به دو دسته تقسیم کرده است: « پیامهای حاوی رمزهای قراردادی غیر کلامی و پیامهای حاوی نشانه های غیر کلامی. به این ترتیب حرکت سر به معنی بله ، یک چیز قراردادی غیر کلامی و مثلاً ترس از طریق چشم ، پلک و گوش، یک نشانه غیر کلامی محسوب می شود. » (محسنیان راد، ۱۳۹۳ : ۲۷۱)

۲-۳-۴-۱ نشانه

« نشانه (sign) چیزی است که وجود چیز دیگر را نشان می دهد و رابطه ای طبیعی را با آن آشکار می سازد مانند دود که نشانه آتش است. » (مایرز ، ۱۳۹۵ : ۲۲۴)

نشانه را به سه دسته می توان تقسیم کرد:

۱- نشانه طبیعی: نشانه ای است که میان صورت و مفهوم آن رابطه همجواری با تماس است مثل رابطه دود و آتش، رابطه میان جای پا و رونده و ...

۲- نشانه تصویری: میان صورت و مفهوم آن شباهتی عینی و تقلیدی هست مثل نقش مار که بر خود مار دلالت می کند و به سبب شباهت ظاهری می توان از اولی به دومی راه برد

۳- نشانه وضعی یا قراردادی یا نماد، نشانه ای است که میان صورت و مفهوم آن نه شباهت عینی است و نه رابطه همجواری ، بلکه رابطه ای است قراردادی نه ذاتی و خود به خودی. (

محسنیان راد، ۱۳۹۳ : ۱۹۴)

« هیچ نشانه‌ای به تنهایی نمی‌تواند حجم عظیم محتوای پیام‌ها را منتقل کند. در مقابل عواملی نظیر ژست‌ها، طرز نشستن و ایستادن، تماس چشمی، شیوه لباس پوشیدن و حرکت را باید با هم مورد توجه قرار داد. این گروه بندی نشانه‌ها را، خوشه می‌نامند. نشانه‌های غیر کلامی می‌توانند معنای بسیار متفاوتی داشته باشند. مثلاً دست به سینه بودن یک نفر می‌تواند نشانه آن باشد که آدم خودسری است، اما دست به سینه بودن یک نفر، شق ورق ایستادن، سفت شدن ماهیچه‌ها و عضلات، دندان قروچه کردن و تنگ کردن چشم‌ها، نشانه خشم عصبانیت است. » (برکوولونین، ۱۳۹۳: ۱۱۹)

۴.۲ نماد

« نماد چیزی است که ما به عنوان انسانهای متفکر به عنوان نشانه برای هر چیزی برمی‌گزینیم. » (مایرز، ۱۳۹۳: ۱۱۹) « نمادها می‌توانند تصویری خوشایند و مطلوب در اذهان مخاطبان و همچنین تصویری خشن و غیرقابل قبول بیافرینند. » (اردستانی، ۱۳۸۷: ۹۷)

ارتباط نمادین، ارتباطی است که طی آن پیامها در قالب و نشانه‌ها از طریق حواس فرد دریافت می‌شود این حالات و حرکات می‌تواند در فرهنگ‌های مختلف معانی متفاوتی داشته باشد. اشیاء، اشخاص، تصاویر، واژه‌ها (گفتاری یا نوشتاری) گویای نماد هستند بطور مثال پرچم نمادی از نشان ملی، هستند « یک تصویر نمادی از رویداد یا موضوعی است که نشان می‌دهد و خود واقعی آن رویداد یا موضوع نیست، در حالی که ممکن است تصویر واقعی به نظر آید. حرکات دست مانند مشت گره کردن و حرکات صورت مثل لبخند یا اخم نمادهایی هستند که نگرش یا خلق و خوی را بیان می‌کنند. » (مایرز، ۱۳۹۵: ۲۲۳)

۴.۳ تفاوت نشانه‌های و نمادها

« نشانه‌ها»، تجاربی از جهان واقعی می‌باشند. جهان واقعی دنیایی است که با اشیاء برخورد می‌کنید، دیگران را می‌بینید و از فعالیتهای روزانه برخوردارید، این جهان تجربی، دنیایی از تجربیات حسی و مشاهدات واقعی است که از طریق دیدن، لمس کردن، احساس و بو کشیدن و چشیدن، به دست می‌آید. به عبارتی دنیای اجسام موجود در خارج از شما می‌باشد اما

نمادها»، دنیایی از واژه‌ها برای تجارب بیرون از جهان خود می‌باشند. از زبان نمادین، برای نامیدن اشیاء، فکر کردن درباره چیزها، سخن گفتن در مورد افکار، افراد و حوادث و گزارشات به دیگران، از واکنش‌های درونی خود نسبت به جهان واقعی، استفاده می‌شود. به طور مثال، در ساحل ابرهای سیاه و سریع ممکن است نشانه وقوع طوفانی باشد. در حالی که پرچم سیاه نمادی از اخطار است که دریا طوفانی است. بین نماد و نشانه هیچ رابطه طبیعی وجود ندارد فقط ما توافق میکنیم که واژه‌ها این معنا را داشته باشند.

ژرفای زیبایی ارتباط بی کلام، زمانی بیشتر میشود که نشانه‌ها و نمادهای تصویری و غیر کلامی در قالب راز و رمزی جذاب بیان گردد.

۵. اهداف و فوائد ارتباطات غیر کلامی

ارتباطات غیر کلامی بسته به نسج و شیوه ارتباط، اهداف مختلفی را بر آورده می‌سازد. «به پیام‌های غیر کلامی از سه طریق عمل می‌کنند: (۱) جایگزین پیام‌های کلامی می‌شوند، (۲) پیام‌های کلامی را تقویت می‌کنند و (۳) در جهت خلاف و رد پیام‌های کلامی عمل می‌کنند.» (فرهنگی، ۱۳۹۵: ۳۰۳)

«فایده‌ی کانال غیر کلامی این است که صرفنظر از بار هیجانی مطالب، به ترسیم و توصیف محتوای پیامها کمک می‌کند. رفتارهای غیر کلامی علاوه بر اینکه مکمل گفتار هستند حالات عاطفی را نیز می‌رسانند. بدیهی است که جملات مختلف، بار هیجانی متفاوتی دارند. رفتار غیر کلامی به تنظیم جریان ارتباط سخنگو و شنونده کمک میکند. وقتی تعاملات را زیر نظر میگیریم، می‌بینیم طرفین بی آنکه به یکدیگر بگویند «شروع کن حالا نوبت توست» در وقت مناسب، تعویض نوبت میکنند.» (هارجی، ۱۳۹۳: ۵۲)

۶. تحلیل ارتباطات غیر کلامی (زبان بدن) در منظومه خسرو شیرین

رفتارهای غیر کلامی دنیایی از مفاهیم زبان بدن است که به دیگران انتقال داده می‌شود. این مفاهیم بطور گسترده و پیچیده‌ای به مخاطب ارسال و تأثیر گذار می‌باشد.

« ما بیشتر مفاهیم مستتر در خویشتن را با حرکات به دیگران انتقال می دهیم » (فرهنگی ، ۱۳۹۲ : ۲۵۳) پیام ها غیر کلامی در یکی از سه زبان : « زبان علامات (signlanguage)، زبان عمل (Action language) و زبان اشیاء (object language) قابل ارسال به دیگری می باشند. » (همان : ۲۵۴) در این مقاله به هر سه حوزه کارکردهای زبانی در منظومه خسرو و شیرین پرداخته می شود.

۱.۶ زبان علامات

« در واقع ، همان حرکات و جنبش هایی هستند که شخص کاملاً آگاهانه و به قصد و نیت به دیگری منتقل می کند این حرکت می تواند بسیار ساده باشد و به راحتی همه آن رادرک کنند و یا مجموعه علائم که به صورت پیچیده منتقل نشود. » (فرهنگی ، ۱۳۹۲ : ۲۵۴) زبان بدن یا علم جنبشی یکی از حوزه های مطالعاتی رفتارهای غیر کلامی است شواهد زبان علامات در منظومه خسرو و شیرین را اینگونه می توان بر شمرد: ۱- حرکات و اشارات اندام (۲ ارتباطات چشمی ۳) حرکات و حالات چهره (۴) فراگرد بویایی (۵) فاصله ارتباطی .

۲.۶ حرکات و اشارات اندام

« قبل از تکامل شیوه های ارتباط کلامی از سوی انسان . ارتباط بدنی از قسمتهای اصلی سیستم ارتباطی بوده است . اکنون نیز حرکات بدن یکی از وسیله های اصلی برای انتقال پیام در ارتباطات انسانی است . زیرا سخن گفتن به تنهایی قادر به انجام آن نیست. » (محسنیان راد ، ۱۳۹۳ : ۲۴۶) .

در ادبیات عاشقانه تغایر و تضاد بین واژه ها بهترین راه دستیابی به پیام القبای زبان بدن می باشد. نظامی تقابل قدرت و عشق را با حرکات و اشارات اندام به تصویر می کشد هر حرکتی دارای معنا و پیام تلقی می شود عشاقان به موازات گفتار، عواطف و هیجانات رفتاری و حرکتی را انتقال می دهند. شیرین برای خسرو هم نماد قدرت است و هم نماد عشق که در روح و روان رخنه جسته است بطوریکه هم ناتوان می گرداند و هم رهایی بخش است. از پای می افکند و دست می گیرد:

به شیرین گفت کای چشم و چراغم
همای گلشن و طاووس با غم
سرم را تاج و تاجم را سریری
هم از پای افکنی هم دست گیری
(نظامی، ۱۳۸۱: ۲۹۲)

« زلف و گیسو» یکی از قدرتمندترین ابزار عاشقانه زبان بدن در منظومه خسرو و شیرین می باشد و در تعبیری چون تاج قدرت، پیچ و شکن عشق، رضایت و امنیت، ابزار جنگی، دلربایی، فن عاشقانه، بی تابی و بی قراری، سرمستی و شادکامی و... بکار رفته است. گیسو بیشترین بسامد ارتباط غیر کلامی عاشقانه را در بردارد. شیرین جهت برانگیختن عواطف و تحریک خسرو از زبان بدن گیسو استفاده می کند گاهی گیسو بر کمر می آویخت و گاهی تاج درست می کرد و گاهی آذین می بست گیسو دام بلای خسرو می شود رباینده و هیچ دلی از این کمند رهایی نمی یابد ارسال این پیام بدنی غیر کلامی، ارادی است و از جمله کنشهای زیبای جلوه نمایی معشوق زمینی می باشد:

شقایق بستنش بر گردن ماه
کمند انداخته بر گردن شاه
(نظامی، ۱۳۸۱: ۲۹۱)

در تداوم عشق و جنگ با زلف ترفند عاشقانه بکار می رود. شیرین جهت تحریک و جدال عاشقانه با شکیبایی، خسرو را اسیر زلف خود گردانده و رسن در گردن به پیش فرا می خواند:

فرستم زلف را تا یک فن آرد
شکیش را رسن در گردن آرد

(همان: ۲۳۱)

« دست » از مهم ترین ابزار برای برقراری ارتباط غیر کلامی می باشد. « در تمام طول تاریخ، کف دستان باز نشانه ای بر صداقت، وفاداری و حتی تسلیم بوده است. بطور مثال در اکثر موارد برای ایراد سوگند، فرد کف دستان خود را بالا گرفته و به همه نشان می دهد و دست دیگر را بر روی قلب خود قرار می دهد. » (آلن و باربارا پیز، ۱۳۹۱: ۳۶)

زبان بدن دست در منظومه خسرو و شیرین می تواند جانشین حرکات و احساسات باشد. شیرین از روی شرم و حیا دست بر چهره می نهد و به شاپور درود و سپاس می فرستد و می گوید که اگر بخواهم تمام سختی ها و ستم هایی را که کشیده ام برای تو بازگو کنم نه قابل گفتن است و نه شنیدن و باید قلم را کوتاه کرد والسلام:

نهاد از شر مناکی دست بر رخ
سیاسش برد و بازش داد پاسخ

(همان: ۱۸۳)

یکی از فراگردهای حرکتی دست، « دست بر سر نهادن » است. این حرکت حاکی از ناشکیبایی، پشیمانی، حزن و اندوه بیش از حد، دلتنگی و پیام های مشابه می باشد شیرین از دلتنگی و اندوه جدایی از معشوق خود از مژگان اشک ریخته و از دست دل خود، دست بر سر می زند:

مژه بر نرگسان مست می زد
زدست دل به سر بردست می زد

(همان: ۳۰۵)

نظامی فضای باریابی را با زبان اشاره دست ترسیم می کند « دست بردست » در مفهوم؛ خضوع، تسلیم و شکوه درباری و یا ازدحام جمعیت می باشد.

کشیده بارگاهی شصت بر شصت
ستاده خلق بر در دست بر دست

(نظامی، ۱۳۸۱: ۳۰۸)

« انگشت بردیده نهادن » جایگزین کامل زبان و کلام می شود. فرهاد در جواب شیرین پاسخ را فراموش کرده و با انگشت بردیده نهادن ارتباط غیر کلامی برقرار می کند. این عمل نشانه اطاعت و فرما نپذیری فرهاد از جانب شیرین می باشد. این نمود حرکتی در تعبیر امروزی به سمعاً و طاعتاً و به دیده منت تعبیر می شود:

سخن ها را شنیدن می توانست
ولیکن فهم کردن می ندانست

زبانش کرد پاسخ را فرامشت
نهاد از عاجزی بردیده انگشت

(همان: ۲۳۸)

« سرجنبدان» نشانه ای از مورد توجه قراردادن، رضایت و قبول امری می باشد. فرهاد از شیرین می خواهد که با جنباندن سرخود. خشنودی خود را نشان بدهد:

اگر بادم تو نیز ای سرو آزاد
سری چون بید در جنبان به این باد

(همان : ۲۴۸)

پایین انداختن سردر یک صف انبوه به حالتی که همه پشت پای خود را می نگرستند نشان دهنده هیبت و ترس است. از سیاست شاه کسی زهره و جرأت بازدیدن نداشته و از ترس حتی نمی توانستند جلوی خود را به درستی ببینند.

طرفداران که صف در صف کشیدند
زهیت پشت پای خویش دیدند

(همان : ۲۲۱)

۳.۶ ارتباطات چشمی

« تماس چشمی علاوه بر انتقال مفاهیم فراوانی از فردی به فرد یا افراد دیگر بیانگر بازخوردهای متعددی است. تماس چشمی مناسب در فرهنگ های مختلف نشان دهنده اعتماد به نفس، صداقت، علاقمندی و غیره می باشند.» (فرهنگ ، ۱۳۹۲: ۲۷۴)

نگاه نظامی همانند اکثر شعرا مثبت گرا، پرانرژی خوشدلانه، عارفانه و عاشقانه است دیدن زیباییها قبل از رویت عیبا در این روزگار خوشدلی می باشد :

درین محمل کسی خوشدل نشیند
که چشم زاغ پیش از پس نبیند

(همان : ۲۹۵)

کاربرد تضادهای عاشقانه؛ ناز کردن و عذر آوردن توسط اشارتهای چشم با یک چشم ناز بی اندازه کردن و با چشم دیگر احساس نیاز کردن اعمالی است که با پیام های کلامی تعارض دارند. ناز و نیاز با هم آمیخته است. بنابراین یک رابطه متعارض بین پیام های کلامی و غیر کلامی شکل می گیرد. « پنهان نمودن و وانمود کردن نشانه های غیر کلامی بسیار دشوارتر از پنهان نمودن نشانه های کلامی است » (ری ام برکو، ۱۳۷۷: ۲۱۶)

به چشمی ناز بی اندازه می کرد
 به دیگر چشم عذری تازه می کرد
 (همان: ۲۰۲)

۱.۳.۶ نگاه عاشقانه

شیرین به عشق دل می نهد و برای آن ارج و قرب قایل می شود با اشارتهای چشمی عواطف درونی و امیال را کنترل می کند و برای دوری از سلطه جویی شهوت گرایانه خسرو و پشت کردن به امیال وی عذر مقبول می آورد. با یک چشم خشم می گیرد و با چشم دیگر دل می دهد. یکی از الگوهای رفتاری زنان محافظه کار و محتاط اندیش بودن است.

«ارتباط چشمی نشانگر شدت هیجانات ما در باره دیگران هست. ظاهراً ما به کسانی که علاقه بیشتری به آنها داریم نگاه های طولانی تر و بیشتری می کنیم. عشاق مدت زمان زیادی را صرف نظربازی با یکدیگر می کنند.» (هارجی - ساندر - دیکسون، ۱۳۹۳: ۶۲) نظامی با برقرار کردن ارتباط چشمی پیام عاشقانه بر می انگیزاند و نظر بازی عاشقانه را اینگونه ترسیم می کند:

نظر بر یکدیگر چندان نهادند
 که آب از چشم یکدیگر گشادند
 نه از شیرین جدا می گشت پرویز
 نه از گلگون گذر می کرد شبدیز
 (همان: ۱۸۸)

۲.۳.۶ نگاه پرهیزگارانه

«چشم ها می توانند آشکارترین و دقیق ترین علائم ارتباطی انسانی باشند زیرا مرکز کانونی بدن هستند و مردمک ها مستقل از دهن خود آگاه ما عمل می کنند.» (آلن و بارباراپیز، ۱۳۹۱: ۱۵۵) شیرین از جمله شخصیت های پارسا است که پرده نشینی و عصمت را بر خود مبارک می داند و نگاههای غیر کنترلی چشم را گستاخانه دانسته و به این وسیله حرف های ناگفته را به خسرو تفهیم می کند:

خسرو نیز با توجه به عمق شیفتگی نگاه به شیرین، جوانمردی را ادب دانسته و خواهش را سرکوب و نگاهش را از معشوق دریغ می دارد و به جای دیگر می نگرد:

جوانمردی خوش آمد را ادب کرد
 به گرد چشمه دل را دانه می کاشت

نظر گاهش دگر جانی طلب کرد
 نظر جای دگر بیگانه می داشت

(همان : ۱۷۱)

شاعر گنجه پرهیز از نگاه را در حکایتی اینگونه می آورد: هرگز ندا می دهد که وای بر کسانی که روی زن نامحرم ببینند و یا در خانه غلام ترک معشوقی بنشینند و عشقبازی کنند. دیدن روی نامحرم و نشستن در خانه ترک جهت معاشقه، مجازات محسوب می شود:

منادی را ندا فرمود در شهر
 که وای آن کس که او بر کس کند قهر...

دگر کس روی نامحرم به بیند
 همان در خانه ترکی نشیند

(نظامی ، ۱۳۸۱ همان : ۱۴۸)

۳.۳.۶ سایر کارکردهای نگاه

« تنها وقتی به چشمان دیگری نگاه می کنید، می توانید به برقراری ارتباط امیدوار باشید. » (آلن و بارباراپیز، ۱۳۹۱ : ۱۶۲)

نگاه خیره به فرد مقابل می تواند زمینه ای برای ارتباط باشد نگاه خسرو به شیرین از نوع «خیره» می باشد برای شیرین این حقیقت آشکار است کسی که مدت‌ها او را نظاره می کند خسرو می باشد:

حقیقت شدوراکان یک سواره
 که می کرد اندرو چندان نظاره

(همان : ۱۷۵)

یکی از نمونه های نگاه خیره در این منظومه «نگاه هوسانه» است که در تقابل آن شرم و حیا بروز می کند شیرین از شرم چشمان خسرو گیسوی سیاه رنگ خود را بر اندام می گستراند:

ز شرم چشم او در چشمه آب
 همی لرزید چون در چشمه مهتاب

(همان : ۱۷۱)

رفتار غیر کلامی دیگری که شیرین در برابر نگاه می توانست انجام دهد « نگاه به زمین دوختن » می باشد این زبان اشاره ناشی از شرم و حیا است. شیرین در حالیکه به زمین می نگردد. سخن از عشق می گوید:

ز شرم اندر زمین می دید و می گفت   که دل بی عشق بود و یار بی جفت
(همان: ۱۹۸)

چشم ابزاری برای دریافتهاست شاعر پیام غیر کلامی دیداری توسط چشم را با بسامد بسیار بالایی نشان از آشنایی می داند

شیرین با نگاه کردن به چهره شاپور او را آشنا می یابد و از ظاهر شاپور متوجه می شود که وی در مذهب زردتشتیان است:

چو شیرین دید در سیمای شاپور   نشان آشنایی دادش از دور
به شاپور آن ظن او را بد نیفتاد   رقم زد گرچه بر کاغذ نیفتاد
اشارت کرد کان مغ را بخوانید   وزین در قصه ای با او برانید
(نظامی، ۱۳۸۱، ۱۶۱)

نگاه « جاسوس و جستجوگر » که نظامی آن را ابزاری برای سنجیدن زیباییها و کمال می داند می گوید که با چشم پوشی کردن می توان کمال بین بود و خوب دیدن هنری است که شرط انسان بودن در آن آرمیده است چشم بدبین جستجو کننده ی عیب ها است و هنر را عیب می بیند:

هنر بیند چو عیب این چشم جاسوس   تو چشم زاغ بین نه پای طاووس
(همان: ۲۲۳)

شاعر گنجه کارکرد غیر کلامی نگاه را در مفاهیم زیر آورده است: « نگاه کردن از روی اضطراب »:

به هم بر شد در آن نظاره کردن
 نمی دانست خود را چاره کردن
 (همان: ۳۰۶)

نگاه « عاقلانه » :

تماشای جمال شاه می کن
 مرادت را حساب آنگاه می کن
 (همان : ۱۶۴)

نگاه «سرد و نامهر با نانه» که محروم شدن از دیدار، ناامیدی، بی توجهی و بی حوصلگی خسرو را در بردارد. « نگاه کردن خاصیت ارتباط تعاملی را دارد.» (گیل، ۱۳۸۳: ۲۹۳)
 نه از دل در جهان نظاره می کرد
 بجای جامه دل را پاره می کرد
 (همان : ۳۰۲)

«نگاه خیر خواهانه و نکوخواه» نگاه خسرو به شاپور، از نوع نگاه ملاطفت آمیز و نکو خواهانه می باشد شاه که خواهان نیکی است با چشم عطفانه به شاپور نگاه می کند تا مبادا چشم بد به سوی شاپور نظر کند:

به چشم نیک بینادش نکوخواه
 مبادا چشم بد را سوی او راه
 (همان : ۱۵۵)

۶. ۴ حرکت ها و حالت های چهره

« چهره مهم ترین کانال غیر کلامی است. این کانال به خصوص اهمیت زیادی در بیان احساسات و نگرش های فرد نسبت به دیگران دارد حالت های چهره به سرعت عوض می شوند و نقشی هم در تعامل اجتماعی بازی می کنند.» (وینرایت، ۱۳۹۳: ۸۵)
 تغییر رنگ چهره عکس العمل غیرارادی است که براساس طبیعت و تداوم شرایط به شکل های متفاوتی خود را نشان می دهد گاهی بدون اینکه دست خودمان باشد بنا به مقتضیات عاطفی که در آن قرار داریم صورتمان سرخ یا سفید می شود:

شده از سرخ رویی تیز چون خار خوشا خاری که آرد سرخ گل بار

(نظامی، ۱۳۸۱: ۲۰۲)

حرکات و حالات چهره به عنوان مهم ترین جنبه از زبان بدن در منظومه خسرو و شیرین را می تواند به سه حالت ۱- خنده ۲- گریه ۳- سایر حالات و حرکات چهره تقسیم کرد.

۶. ۴. ۱ خنده

خنده از نمودهای چهره ای غیر گفتاری و ابزار کمکی زبان بدن می باشد. خنده می تواند در شرایط گوناگون معانی متفاوت داشته باشد. رضایت، شادکامی و عشرت و تمسخر از مفاهیمی است که از خنده القا می شود. یکی از نیروهای محرکه در ارتباط غیر کلامی خسرو و شیرین لبخند زدن می باشد. نظامی لب و دندان شیرین را به یاقوت و درّی تشبیه کرده است که هزاران خنده شیرین از آن دریافت می شود و سخنان رضایت بخش و شاد به خنده های همچون قند تشبیه شده است:

حدیثی و هزار آشوب دل بند لبی و صد هزاران خنده چون قند

(همان: ۱۵۳)

در داستان رویارویی شیرین با شکر، خندیدن شیرین از روی تمسخر است آنقدر که آه و ناله نبات (شکر) تا خوزستان می رسید:

زبس خنده که شهدش بر شکر زد به خوزستان شد افغان طبرزد

(همان: ۱۹۴)

۶. ۴. ۲ گریه

گریستن در منظومه خسرو و شیرین نشان از هجران و دوری عشاق و یا ناشی از پشیمانی و عذر خواهی می باشد که به صورتهای متفاوت در این منظومه ترسیم شده است گاهی چهره زرد و اشکبار درک می شود:

رخ زردم کند در اشکباری
گهی زر کوبی و گه نقره کاری
(همان : ۲۴۹)

و یا

گرفتم هر چه من کردم گناهست
نه آخر آب چشمم عذر خواهست
(همان : ۳۱۹)

زمانی خسرو با ناپدید شدن شیرین بر گرد چشمه، با دستان اشک چشم را می مالد و نالان می گردد در اکثر ابیات در حالت گریستن انگشت با چشم مکمل می گردد:

زمانی گشت گرد چشمه نالان
به گریه دستها بر چشم مالان
(نظامی، ۱۳۸۱ : ۱۷۳)

خون گریستن، زمین را با چشم گریان آب دادن و تلخ گریستن و ... از جمله اصطلاحاتی است که در بیان حزن و اندوه ناشی از دوری و هجران عشاق ها آمده است:

چنان از عشق شیرین تلخ بگریست
که شد آواز گریش بیست در بیست
(همان : ۲۴۰)

۵.۶ سایر حالات و حرکات چهره

نظامی برای توصیف خشم خسرو از زبان اشاره « حلق را با پولاد آزدن » استفاده کرده است.

حلق کار کرد تکمیل جهت خشم می باشد:

چنان در خشم شد خسرو زفرهاد
که حلقش خواست آزدن به پولاد
(همان : ۲۴۵)

جبین را کج گرفتن و فرق را راست، از علائم بروز خشم است. شیرین در حالیکه از جای خود

بلند

می شود چین به ابرو می آورد و با خشم به هیجان می آید :

بگفت این و چو سرواز جای برخاست جین را کج گرفت و فرق را راست

(همان : ۲۹۱)

حالت های چهره می تواند اثر پیام های کلامی را تقویت کند . خسرو جهت فرستادن خبر نافر جام به فرهاد روانکاوانه عمل می کند بطوریکه شخصی را طلب می کند در حالیکه آن شخص «گره برپیشانی و دلتنگ رو» باشد. خشم در پیشانی و اندوه در چهره عبوسش مشخص گردد بدین گونه از علائم زبان بدن برای پیشبرد اهدافش استفاده می نماید :

طلب کردند نافر جام گویی   گره پیشانی و دلتنگ روی

(همان : ۲۵۴)

یکی از کنایات و حالات چهره که در منظومه خسرو و شیرین بکار رفته و مبتنی بر رفتار غیر کلامی است « گره گشادن ابرو» می باشد که روی خندان بودن شخص را نشان می دهد .

گره بگشای زابروی هلالی   خزینه پر گهر کن خانه خالی

(همان : ۲۹۴)

یکی از باورهای عامیانه گذشتگان که هنوز هم در بعضی مناطق بر آن باورند « ابروجستن یا پریدن ابرو» می باشد این نمود حرکتی یعنی این که نامه ای از شخص سفر کرده به خانواده اش می رسد جستن ابرو حکم به رسیدن نامه نو می کنند که به خطا می روند:

نه زابرو جستن آید نامه نو   نه از آثار ناخن جامه نو

(نظامی، ۱۳۸۱ : ۱۲۷)

۶.۶ فراگرد بویایی

کارکرد حس بویایی نقش اساسی جهت برقراری ارتباطات میان فردی دارد بوی خوش نشان از زیبایی و جذب است چنانچه نظامی بوی خوب را باعث زیبایی و دلربایی عروس می داند:

همه خوبان چنین باشند بدخوی   عروسی کی بود بی رنگ و بی بوی

(همان : ۳۰۴)

حس بویایی در ارتباط غیر کلامی منظومه خسرو و شیرین در بیان مستی، پیوند، آرامش و شیفستگی خام و بی تجربگی، نفوذ، قاصد و پیام آوری، بی‌اعتنایی و تسخیر کردن آمده است که به بیان آن بطور خلاصه پرداخته می‌شود. بویایی قوی‌ترین ارتباط غیر کلامی است که سالیان طولانی می‌تواند فرد را مست خود گرداند. شیرین مستی خود را با نفوذ تر از مستی خوردن شراب می‌داند:

نبیندی قاتلم بگذارم از دست
که از بویم بمانی سالها مست
(همان: ۳۰۱)

آنچه سبب ارتباط غیر کلامی و پیوند خسرو و شیرین می‌شود بوی خوشی است که باد از جانب بهشت آورده و با خرّمی در خسرو اثر می‌گذارد:

کدامین آب خوش دارد چنین جوی
کدامین باد را باشد چنین بوی...
مگر باد بهشت اینجا گذر کرد
که چندین خرّمی در ما اثر کرد
(همان: ۳۱۱)

سخندان گنجه بوی زلف معشوق را نشانه‌ای از شیفستگی می‌داند:

رخش نسرين و زلفش بوی نسرين
لبش شیرین و نامش نیز شیرین
(همان: ۱۵۳)

وزش بوی گلها و ریاحین از خسرو به شیرین پیام آوری می‌کند. دمیدن بوی وصل، شاداب‌ترین بویی است که دمیده می‌شود می‌توان گفت که کارکرد بویایی، روح بخش‌ترین ارتباط غیر کلامی عشاق می‌باشد:

نسیم سبزه و بوی ریاحین
پیام آورده از خسرو به شیرین
کزین خوشتر شبی خواهد رسیدن؟
وزین شاداب تر بوئی دمیدن؟
(همان: ۱۹۶)

۷.۶ فاصله ارتباطی

دست در گردن یار، دامن جانان گرفتن، نبض جان گرفتن، به بوسه نرد بازی کردن، در آغوش در آوردن، در گوش دلبر راز گفتن، بوسه مرگ بر جایگاه زخم جگر گاه معشوق زدن، زلف در گردن یار بستن از جمله کارکردهای ارتباط غیر کلامی از نوع عاشقانه است اگرچه دلیل امتناع شیرین از این ارتباط می تواند نیاز حمایت هیجانی، درک متقابل، تسلط و توجه و جاذبه ی جنسی باشد.

درخت نارون پیچیده برنار	حمایل دستها در گردن یار
به دیگر دست نبض جان گرفتن	به دستی دامن جانان گرفتن
گهی کردن به بوسه نردبازی...	گهی جستن به غمزه چاره سازی
و گرهست ای عجب جز یک زمان نیست	جهان این است و این خود در جهان نیست

(نظامی، ۱۳۸۱: ۲۰)

بطور کلی فاصله ارتباطی در اشعار عاشقانه نظامی صمیمی و تنگ تر مشاهده می شود زیرا این نوع فاصله بیشتر بیانگر شخصی ترین حالت های افراد در شعر می باشد داستانهای عاشقانه نظامی بستری برای ظهور فاصله ارتباطی در نظر گرفته می شود ارتباط غیر کلامی بوسه، آغوش، دست بوسی در بیان ناگفته های دل اتفاق می افتد. بوسه اولین پیغام غیر کلامی است که از خسرو به شیرین می رسد:

لبش بوسید و گفت این انگین است	نشان دادش که جای بوسه این است
نخستین پیک آن شکرین جام	که از خسرو به شیرین برد پیغام

(همان: ۱۹۵)

۶. ۸ زبان عمل

« زبان عمل یکی از اساسی ترین وسایل بیان و نشان دادن عواطف و هیجانات بشری است اکثر انسان ها از مهار کردن هیجانات خود عاجزاند، ناکامی را نمی توانند نادیده بگیرند و نشان دهند و شعف را دیر یا زود با حرکات خود به دیگری انتقال می دهند از این رو می توان

گفت، آگاهی به زبان عمل در کشف بسیاری از زوایای درونی دیگران به ما یاری می دهد.» (فرهنگی، ۱۳۹۲: ۲۵۴-۲۵۵)

زبان عمل در منظومه خسرو شیرین «رفتارها و کنشهای حرکتی» است که به آن پرداخته می شود.

۱.۸.۶ رفتارها و کنشهای حرکتی

«زمین بوسی» از رفتارهای حرکتی است که در منظومه خسرو و شیرین پرکاربردترین رفتار غیر کلامی می باشد. این کنش حرکتی به نشانه عشق، احترام و خبررسانی، ندامت، اظهار بندگی، تمنا و خواهش، اظهار ارادت انجام می شود که به بیان آن پرداخته می شود. شاپور در مقابل تخت پرویز زمین را می بوسد که نشانه فروتنی و خاکساری شاپور می باشد:

زمین بوسید پیش تخت پرویز   فرو گفت این سخنهاي دلاویز

(نظامی، ۱۳۸۱: ۱۵۱)

فرهاد با یادآوری نام معشوق خود بر خاک بوسه می زند این حرکت ارادی، عشق جانگداز را ترسیم می کند:

چو بردی نام معشوق چالاک   زدی بریاد او صد بوسه بر خاک

(همان: ۲۴۱)

زمین بوسی جهت آوردن خبر پیام غیر کلامی می باشد که در منظومه نظامی بسامد بالایی دارد. پیکي بسیارشادان برای دادن خبر مرگ بهرام چوبین با بوسیدن زمین به خدمت می رسد می توان گفت بوسیدن زمین کارکرد تکمیلی برای ارتباط کلامی دارد:

به فتح الباب دولت بامدادان   زدر پیکي در آمد سخت شادان
زمین بوسید و گفتا شادمان باش   همیشه در جهان شاه جهان باش

(همان: ۲۲۱)

مهین بانو با بوسیدن زمین به طرف خسرو ، حاجتی را درخواست می کند و از پادشاه می خواهد که زمستان را در دارالملک بردع (مرکز اران) با عیش بسر برد و خسرو نیز این حاجت و خواهش را به اجابت می رساند :

به خسرو گفت ما را حاجتی هست	مهین بانو زمین بوسید و برجست
زمستانی در آنجا عیش سازی ...	که دارالملک بردع را نوازی
تومی رو کامدم من بر اثر نیز	اجابت کرد خسرو گفت برخیز

(همان: ۱۷۷)

« سر به سجده گذاشتن » ، « سر بر زمین زدن » و « آستان بوسیدن » از فرایندهای ارتباطی زبان اشاره می باشد گاهی در بیان اظهار پشیمانی مکمل چهره بکار می رود و گاهی به نشانه احترام و خدمت حضور یافتن بیان شده است :

ندارم برگ ناخشودی شاه	که برگ هر غمی دارم درین راه
چو سایه سر نهاد آن گوهر پاک	بگفت این ودگر ره بر سر خاک

(همان : ۱۵۰)

کنش حرکتی نماز بردن و رخ مالیدن از رفتارهای غیر کلامی در مفهوم تعظیم و بزرگداشت واکنشی غیر ارادی می باشد شاپور شیرین را همچون بهشت پیکر می بیند ناخود آگاه از آن زیبایی رخ بر خاک می نهد و تعظیم می کند:

نمازش برد و رخ مالید بر خاک	رخش چون لعل شد زان گوهر پاک
-----------------------------	-----------------------------

(همان: ۱۸۲)

«رخ از برقع و گیسو از بندگشادن» از کنشهای حرکتی غیر کلامی و زبان بدن به هنگام عزاداری بوده است:

ز رخ برقع ز گیسو بند بگشاد	پرند ماه را پیوند بگشاد
به زاری دوستان را یاد کردن	جهان را سوخت از فریاد کردن

همین باشد نشان دوستداری

چنین آید زیان نه شرط یاری

(نظامی، ۱۳۸۱: ۲۵۸)

«انگشتر سپردن» نشانه تعهد و قول و پیمان بستن و بیعت از جانب بزرگی است. این نمود حرکتی در سمیولوژی نشانی از اعتماد کامل می باشد. شاپور اعتماد کامل شیرین را بدست آورده و نشان انگشتری را به شیرین جهت شناسایی عطا می کند:

بدو بسپرد و گفتا اینچنین رو

یکی انگشتری زانگشت خسرو

به شاه نونمای این ماه نورا

اگر در راه بینی شاه نورا

(همان: ۱۶۴)

«دست بوسیدن» رفتار غیر کلامی به نشانه مهارت داشتن است. فرهاد در حرفه خود آنچنان استاد است و مهارت دارد که سنگ خارا را با تیشه نرم می کند و همه روم این مهارت را ستایش و به پاس آن دست او را می بوسند.

به تیشه سنگ خارا را کند موم...

به پیشه دست بوسندش همه روم

نخست استاد باید آنگهی کار

بود هر کار بی استاد دشوار

(همان: ۲۳۷)

خسرو به پاسداشت ادب و احترام شیرین بر دستانش بوسه می نشاند و می نشیند:

ز کرسی خواست افتادن سوی خاک

ز عشق او که یاری بود چالاک

برابر دست خود بوسید و بنشست

به عیاری ز جای خویش برجست

(همان: ۲۸۰)

«برپای خاستن» خادم در مقابل مخدوم، همراه با آداب و سلسله مراتبی بوده است غلامانی که سوی تخت شاهنشاه بندگی می کردند به و شاقان (غلامان کم سن و سال و خوشرو) معروف بودند:

ازین سو تخت شاهنشہ نهادہ
 بہ خدمت پیش تخت شاه شاپور

و شاقی چند برپای ایستاده
 چو پیش گنج باد آورد گنجور

(همان : ۱۹۶)

« دست بردست و سر زدن » تصاویری از زبان بدن برای بیان غم اندوه جدایی و عزاداری است
 مهین بانو با شنیدن گریختن شیرین به مداین، دستها بر سر نهاده و سوک برادرزاده تازه می کند:
 مهین بانو چو بشنید این سخن را
 از آن غم دستها بر سر نهاده
 صلا در داد غمهای کهن را ...
 ز دیده سیل طوفان برگشاده

(نظامی، ۱۳۸۱ : ۱۶۶)

یکی از راههای ارتباط غیر کلامی « مهر نهادن » برجیزی بوده است بدون اینکه حرفی را زده و
 شنیده باشند با مهوری همه وقایع را تأیید می کردند . حال اگر این وقایع اسناد رسمی و تاریخی
 و سیاسی و ... باشد یا تأییدی بر صحت و گفتار کسی بامهر نهادن به اثبات می رساندند:
 یکایک مهر بر شیرین نهادند
 بدان شیرین زبان اقرار دادند

(همان : ۱۵۴)

« نامه انداختن » یکی از رسومات اشراف و بزرگان بوده است آنچه آنچنان که از اشعار نظامی
 برمی آید نوعی بی احترامی و تحقیر به فرودستان تلقی نمی شد، بلکه رسمی دیرین و سنتی
 معمول بوده که در دربار انجام می پذیرفت. وقتی نویسنده و کاتب مخصوص شاه نامه را نوشت
 با اظهار بندگی زمین را بوسید و نامه را به پیش شاه انداخت خسرونامه را به قاصد داده و به او
 فرمان داد تا آنجا که امر فرموده بود برساند:

نویسنده چو از نامه به پرداخت
 زمین بوسید و پیش خسرو انداخت

به قاصد داد خسرو نامه را زود
 ستد قاصد ببرد آنجا که فرمود

(همان : ۲۵۹)

« دامن کسی را کشیدن » و مانع حرکت او شدن از نمودهای حرکتی غیر کلامی است که شاعر به آن اشاره کرده است. در فرهنگها دامن کسی را گرفتن متوسل شدن و کمک خواستن آمده است و به مانع شدن اشاره ای نشده است به نظر می رسد فقط در منظومه خسرو و شیرین به این معنا آمده است.

نخواهد کس ترا دامن کشیدن   نه در شب‌دیز شبرنگی رسیدن

(همان : ۱۶۴)

« قلم کشیدن » در یک بیت دو مضمون جداگانه را بیان می کند در مصراع اول وقتی که شاپور نقش قلم را رنگ می کند و در مصراع دوم مانی کتاب معروف خود ارژنگ را قلم می کشد و باطل می کند. خلّاق المعانی با بکاربردن تعابیر متفاوت، تصویری زیبا از پیام های غیر کلامی خلق می کند:

چو بر شاه آفرین کرد آن هنرمند   جوابش داد کی گیتی خداوند
چومن نقش قلم را در کشم رنگ   کشد مانی قلم در نقش ارژنگ

(همان : ۱۵۶)

حکیم گنجه بعضی از واکنشهای حرکتی را نشانه ای از بروز وقایع و حوادث می داند دل می جهد و به به تپش می افتد و چشم می پرد و مضطرب است این رفتارهای حرکتی نشانه زیان دیدن آرزوها و ناامیدیست. در نشانه های رفتاری باورهای عامیانه به تجربه دریافته اند که اگر دل و چشم کسی بجهد بدو زیان خواهد رسید مریم با اذعان به این باور می گوید حالا دل و چشمم می جهد بسم الله چه مصیبتی دوباره خواهم دید:

دل‌م می جست و دانستم کز ایام   زبانی دید خواهم کام و ناکام
بلی هست آزموده در نشانها   که هر کش دل جهد بیند زبانها
کنونم می جهد چشم گهر بار   چه خواهم دید بسم الله دگر بار

(نظامی ، ۱۳۸۱ : ۲۳۱)

و یا «خارش دست» نشان دهنده این است که خوشی رخ خواهد داد اگرچه به سوختگی دست منجر خواهد شد. شاعر خوشیهای جهان را با اشارت خارش دست بدینگونه نغمه سرایی کرده است:

نظر کردم ز روی تجربت هست   خوشیهای جهان چون خارش دست
(همان: ۲۱۷)

۹.۶ زبان اشیاء

« عبارت است از نمایش ارادی یا غیرارادی کالاهای مادی که توسط انسان ها به کار گرفته می شوند

آثار هنری، ماشین ها، زیورها و بسیاری از چیزهایی که انسان ها از آنها استفاده می کنند در این زمره اند و یک زبان ارتباطی غیر کلامی هستند که به شیوه ارادی به کار کار گرفته شده اند.» (فرهنگی، ۱۳۹۲: ۲۵۵) زبان اشیاء در منظومه خسرووشیرین در مصداقهای ۱- کارکرد زبان اشیاء ۲- موسیقی و نوا ۳- تصویرگری پرداخته می شود. «

۹.۶.۱ کارکرد زبان اشیاء

در منظومه خسرو و شیرین انتقال مفاهیم از طریق زبان اشیاء به شیوه های زیر انتقال می یابد
۱- صله و انعام پادشاهانه ۲- جامه و اشیای گرانبها ۳- خوردنی و نوشیدنیها

۹.۶.۱.۱ صله و انعام پادشاهانه

از رسومات فرهنگ کشورها جهت تاجگذاری، فرستادن صله و انعام می باشد نظامی رسم دوستداری را با گنج افشانی و گوهر نثاری بیان می کند:

ز گنج افشانی و گوهر نثاری   بجای آورد رسم دوستداری

(نظامی، ۱۳۸۱: ۲۱۹)

لحظات استقبال ورود و حرکت خسرو به طرف قصر با زبان اشیاء نشان داده می شود این استقبال پرشکو نمایانگر قدرت، ثروت، شکوه و موقعیت اجتماعی - فرهنگی و اقتصادی و

شخصیت بانوی ارض است. جنیبت بر فرش و دیباهای رنگارنگ راندن پایگاه. والای شاه ایران در منطقه را نشان می‌دهد:

چو شاه آمد نگهبانان دویدند
زر افشانند و دیباها کشیدند...
ملک بر فرش دیباهای گلرنگ
جنیبت راند و سوی قصر شد تنگ
(نظامی، ۱۳۸۱: ۲۷۹)

۶. ۹. ۱. ۲ لباس و اشیای گرانبها

«لباس از نقطه نظر ارتباط کارکرد زیادی دارد. آنها می‌توانند احساسات و هیجانات را نشان دهند... جواهراتی که از آن استفاده می‌کنید و اشیای زینتی همه بخشی از زبان اشیاء است.» (مایرز، ۱۳۹۵: ۳۰۴-۳۰۵)

یکی از شیرین‌ترین کارکرد زبان اشیاء به خصوص پوشش این است که می‌توانیم از شیوه‌های ارتباطی قرون گذشته آگاهی یابیم. شیرین نمی‌دانست که پادشاهان در مسافرت از ترس دشمن لباس عوض می‌کنند. پوشش خسرو سرخ است ولی لباس لعل رنگ نداشت. پادشاهان و محتشم زاده‌ها از جامه‌های لعل فام استفاده می‌نمودند. رنگ لباس بخشی از ارتباطات غیر کلامی زبان اشیاست:

شنیدم لعل در لعل است کانش
اگر دلدار من شد کو نشانش
نبود آگه که شاهان جامه راه
دگرگونه کنند از بیم بدخواه
(همان: ۱۷۲)

ندیمه‌ها با لباس کتان لعل رنگ و لعل برگوش نشسته بودند در حالیکه لمعات کتانی توری بر چهره داشتند:

نشسته لعل داران قصب پوش
قصب بر ماه بسته لعل برگوش
(همان: ۱۹۷)

«سرآغج» پوششی زنانه بوده است که هنگام سفر از آن استفاده می‌کردند. شیرین در سفر به مداین سرآغج می‌گذارد و همانند مردان برای تغییر شکل دادن هویت زنانه لباس و قبا می‌

پوشید لباس راهوار، قباستن و گسیو پوش باز کردن نشانه ای از پیام های غیر کلامی زبان اشیاء می باشد:

بتان از سرسر آغج باز کردند
دگر گون خدمتش را ساز کردند
(همان : ۱۶۶)

۳.۱.۹.۶ خوراک و نوشیدنی

خوردنی ها و نوشیدنی ها می تواند پیام شادی را منتقل کند. جلاب و حلوا از جمله خوراکیهای اعیانی است که جهت برآورده شدن کام شیرین مهیا می گردد. به نظر می رسد توانگران بیشتر از این شهد و نوش (جلاب) استفاده می کردند:

به جلاب دگر نوشین کنم جام
به حلوی دگر شیرین کنم کام
(همان : ۲۹۴)

۱۰.۶ موسیقی و نوا

نظامی از جمله شعرایی است که به علم موسیقی هم از نظر علمی و عملی و هم روانی آگاهی کامل داشته است بازتاب این هنر در منظومه خسرو و شیرین منعکس است. خسرو موسیقی را احیای کالبد و جان می داند:

چو خسرو گوش کرد این بیت چالاک
زحالت کرد حالی جامه را چاک
به صد فریاد گفت ای بارئد هان
قوی کن جان من در کالبد هان
(نظامی، ۱۳۸۱ : ۳۱۹)

موسیقی به عنوان ارتباط غیر کلامی در خسرو و شیرین کارکردهای فراوانی دارد مانند مراسم جشن و پایکوبی، سوگ، استقبال، خبررسانی و اعلامها، مجالس باده نوش و عیش، سوز عشق و ... نغمه سرای گنجه با توصیف ادوات موسیقایی تأثیر این نغمه ها را هم به طور مرموز فاش می کند.

- با ناله و چنگ مطربان پرده رموز عاشقانه دریده می شود.
- سرود پهلوی توأم با صدای چنگ، آتش در دل سنگ سخت ایجاد می کند.

● کمانچه مانند آه موسی در مناجات ، آه می کشد و مغنی موسیقار (سازدهنی) می زند.

● نوازنده رود غزل می خواند و شادی و نشاط و درود می فرستد:
نکیسا و باربد با چنگ و بریط، الحان موسیقی چون آواز حزین و سپاهان را از قول و دل شیرین
و خسرو روان می کنند:

نکیسا چون زد این طیاره بر چنگ   ستای باربد برداشت آهنگ

به آواز حزین چون عذر خواهان   روان کرد این غزل را در سپاهان
(همان : ۳۱۳)

نواختن کوس و بانگ نای، کار کردی است برای اعلام مراسم شکار و آیین بیرون آمدن از شهر و آهنگ نخجیر کردن می باشد:

ملک رارغب نخجیر برخاست   ز طالع تهمت تقصیر برخاست...

خروش کوس و بانگ نای برخاست   زمین چون آسمان از جای برخاست
(همان : ۲۷۶)

نکیسا از زبان شیرین غزل عشق را در آهنگ پرده راست می نوازد :

نکیسا بر طریقی کان صنم خواست   فرو گفت این غزل در پرده راست
(همان : ۳۱۰)

۱۱.۶ تصویرگری

« با زبان تصویر ارتباط عمیق تری را می توان با مخاطب برقرار کرد. نویسنده و تصویر ساز از زبان تصاویر برای انتقال مفاهیم ذهنی، عواطف و احساسات به مخاطب استفاده می کند.» (گودرزی ، ۱۳۸۸: ۳۷)

تصویر به عنوان یک زبان ارتباطی مهم جهت انتقال مفاهیم بکار می رود ترسیم ، تصویرگری و نقاشی تمثال یکی از ارتباطات غیر کلامی می باشد شاپور جهت آشنایی خسرو با شیرین ابتدا

چهرهٔ زیبای خسرو را رسم کرده و صورت او را مقابل پری رویان قرار می دهد تا اشاعهٔ پیوندی باشد برای شیرین:

خجسته کاغذی بگرفت در دست   بعینه صورت خسرو دراو بست

(نظامی، ۱۳۸۱: ۱۵۷)

شاپور به هیأت خسرو می نگرد و با نیروی عقل و احساس و چشمانی کنجکاو ماهیت آن را مورد بررسی قرار می دهد و نتیجهٔ برداشت خود را در قالب تصویری زیبا تجسم می بخشد تا احیای دل شیرین باشد. در این دوره نقاشی از روی چهره بر سایر نقاشی های دیگر تقدم داشت. شیرین با دیدن مجدد تمثال خسرو آن را روحانی فرض می کند و روحش به وجد آمده و زبانش متحیر می ماند و تصویر را خوابی می بیند که او را به رویاها و خیالات مطلوب می کشاند:

دگر باره چو شیرین دیده بر کرد   در آن تمثال روحانی نظر کرد

به پرواز اندر آمد مرغ جانش   فرو بست از سخن گفتن زبانش

(همان: ۱۵۸)

نتیجه گیری

نظامی از بزرگترین شاعران منظومه سرای غنایی است که با علم به رفتارهای غیر کلامی ارتباطات، موقعیت اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی جامعهٔ خویش را در لابلاي بیت ها ترسیم کرده و نفوذ و قدرت، ثروت و جایگاه شخصیت‌های روایی داستان را بطور دقیق و لطیف بیان کرده است. ارتباطات غیر کلامی گاهی به صورت مستقل و گاهی به صورت کارکرد مکمل و جانشینی در منظومه به کار رفته است. اثر نظامی یکی از گذرگاه‌هایی است که می توان با آن به حقیقت روابط زبان بدن راه یافت وی راز فلک را در سخنان سر بسته و خاموش می داند و صریحاً با زبان غیر کلامی به آن اشاره می کند. زبان بدن در ابعاد گوناگون بیان کنندهٔ عواطف درونی، هیجانات رفتاری و مفاهیم گستردهٔ ادبیات عاشقانه است:

بلندانی که راز آهسته گویند

سخنهای فلک سربسته گویند

(همان: ۳۳۲)

منظومه خسرو و شیرین در مصادیق ۱- زبان علامات ۲- زبان عمل ۳- زبان اشیاء مورد بررسی قرار گرفته و هر کدام از کارکردهای این زبانها از دل ابیات غنایی این منظومه بیرون کشیده و به آن پرداخته شده است در بررسی های بدست آمده در می یابیم که زبان علامات؛ (حرکات و اشارات اندام، ارتباطات چشمی، حرکات و حالات چهره، فراگردبویایی و فاصله ارتباطی بیشترین کاربرد را در فراگرد ارتباط غیر کلامی در بردارد. ارتباطات چشمی بیشترین سهم از میان زبان علامات را به خود اختصاص داده است. ترکیبی که نظامی برای چشم جاسوس بکار گرفته است در نوع خود بی نظیر است. واژه «جاسوس» در معنای جستجو کننده؛ جستجوی کمال، انسانیت و هنر بی بدیل می باشد.

هنر بیند چو عیب این چشم جاسوس

تو چشم زاغ بین نه پای طاووس

(نظامی، ۱۳۸۱: ۲۲۳)

موضوعات بدیعی که در منظومه خسرو و شیرین به آن پرداخته شده است عبارتند از: ۱- کنشهای حرکتی اعم از «رخ از برقع و گسیو از بندگشادن»، «برپای خاستن» همراه با آداب و سلسله مراتب، «انگشتر سپردن» به نشانه عهد و پیمان و امانت، «دامن کشیدن» که در هیچ فرهنگی به معنای مانع حرکت شدن نیامده است، «قلم کشیدن» و نشانه هایی چون «خارش دست» و «دل به تپش افتادن» از باورهای عامیانه گذشته و حتی معاصر بعضی از مناطق می باشد این نوع کنشهای رفتاری فرایند ارتباط غیر کلامی را بطور مطلوب به انجام می رسانند. موسیقی و تصویرگری از جمله ابزارهای نافذ غیر کلامی است که نظامی به کمک آن توانسته است ارتباط عمیق با مخاطب برقرار سازد. نواها و الحانی که شاعر با آنها هم زبان بوده روح این اثر را غنی گردانده و شاهکار ادبی و هنری را برگستره ادبیات رقم زده است.

بدان تا هر که دارد دیدنم دوست

ببیند مغز جانم را در این پوست

(همان: ۳۶۰)

فهرست منابع

- اردستانی ، احمدبخشایش (بهار ۱۳۸۷) ، گفتمان قدرت در اندیشه میشل فوکو ، احمدبخشایش اردستانی ، ش ۲ ، دانشگاه تربیت مدرس .
- باستانی ، قادر (۱۳۸۶) ، اصول و تکنیکهای برقراری مؤثر با دیگران ، دوم ، تهران : ققنوس .
- برکو ، ری ام و همکاران . (۱۳۹۵) . مدیریت ارتباطات . ترجمه ی سید محمد اعرابی و داوود ایزدی ، تهران : پژوهشهای فرهنگی .
- برلو ، دیوید (۱۹۶۰) ، روندی از ارتباطات ، دانشگاه میشیگان ، نیویورک .
- پیز ، آلن . (۱۳۹۶) . زبان بدن . ترجمه ی مریم رضایی ، تهران : اعلائی .
- _____ و بار بارا . (۱۳۹۱) . _____ ؛ راهنمای جامع خواندن افکار دیگران از روی حرکات بدن . ترجمه ی مریم شفق ؛ تهران : خلاق .
- دستگردی ، وحید . (۱۳۸۱) . کلیات نظامی گنجوی . ج ۱ . چهارم تهران : نگاه .
- فرهنگی ، علی اکبر . (۱۳۹۲) . ارتباطات انسانی . ج ۱ . تهران : رسا .
- _____ و حسین فرجی . (۱۳۸۹) . زبان بدن از نگاه مولانا در مثنوی معنوی . پژوهشنامه فرهنگ و ادب . ش ۹ . ج ۲ . صص ۴۲۹ - ۴۵۹
- کریمی ، یوسف (۱۳۸۹) ، روان شناسی اجتماعی ، بیست و چهارم ، تهران : ارسباران .
- لیتل جان ، استیفن (۱۳۸۴) ، نظریه های ارتباطات ، سید اکبر میرحسینی ، مرتضی نوربخش ، بی جا : جنگل .
- مایرز ، گیل و میشله تی . (۱۳۹۵) . پویایی ارتباطات انسانی . ترجمه ی حواصابر آملی ، دوّم . تهران : دانشگاه صدا و سیما .
- محسنیان راد ، مهدی . (۱۳۹۳) . ارتباط شناسی ؛ ارتباطات انسانی . پانزدهم . تهران : سروش .
- ناوارو ، جو (۱۳۹۱) ، از کجا بفهمیم دیگران به چه فکر می کنند ، اول ، تهران : راشین .
- وود ، جولیاتی (۱۳۷۹) ، ارتباطات میان فردی ، مهرداد فیروزبخت ، دوم ، تهران : مهتاب .
- وینرایت ، گوردون (۱۳۹۳) ، زبان بدن ، رامین کریمی ، هفتم ، تهران : شلاک .
- هارجی ، اون و همکاران . (۱۳۹۳) مهارت های اجتماعی در ارتباطات میان فردی . ترجمه ی مهرداد فیروز بخت و خشایار بیگی ، هفتم . تهران : رشد .